

A hadsereg és a háború az amerikai intézményi gazdaságtan szemszögéből (2. rész)

Csontos Tamás

DOI: 10.14267/VILPOL2024.02.08

II. világháború és a hadi-ipari komplexum

Korábbi írásunkban célként tűztük ki a klasszikusok újraértelmezését, hogy napjaink hadi-
iparral kapcsolatos vitáiba régi-új politikai gazdaságtani nézőpontokat tudjunk integrálni.
Jelen cikkben ezt folytatjuk tovább és ismertetjük az amerikai intézményi gazdaságtani
iskola [1] további fontos nézeteit a hadseregről és a háborúról.

Kulcsszavak: hadigazdaság, USA, intézményi gazdaságtan

Bevezetés

Az előző részben Thorstein Veblen és John R. Commons I. világháborúról szóló munkái álltak a középpontban. A szerzők érvelése alapján azt mondhatjuk, hogy a biztonság fenntartása társadalmi erőfeszítéseket igényel, amelyet egy közös eszme tud megerősíteni. Az is egyértelművé vált, hogy a közös erőfeszítésekért cserébe az államnak nyújtania szükséges valamit az állampolgárok számára, amely Commons (1918) alapján az I. világháború Amerikájában az ipari demokrácia létrehozása volt. Amellett érveltünk, hogy ma is szükséges egy új társadalmi szerződés a biztonság elérése érdekében, amely a részvételi demokrácia elvein és a létbiztonság megteremtésén nyugodhat. Veblen (1917) munkája arra is rávilágított, hogy a hadiiparnak létezik egy másik fontos politikai gazdaságtani szerepe a növekedést serkentő hatáson kívül, még hozzá a kultúraváltást elősegítő mechanizmus. Veblen bemutatta, hogy a technológiai fejlődés összekapcsolódása a hadiiparral hogyan vezet a feudális szellem meghaladásához és ezzel a szabadság és demokrácia kiteljesedéséhez. Ezek alapján amellett érveltünk, hogy a hadiiparral kapcsolatos tervezésben érdemes figyelembe venni ezt a mechanizmust, és abba az irányba szükséges fókuszálni a hadiipari fejlesztéseket, amely szektorokban a kultúraváltás elő akarjuk segíteni. Kifejtettük, hogy a hadiipar nem csupán költségvetési kérdés, hanem iparpolitikai is.

Munkánk korábbi része ugyanakkor kizárólag az I. világháború tapasztalataira épített, amelyet most a II. világháborúban és a hidegháborúban született írások vizsgálatával folytatunk. Továbbá a korábbi részben nem tértünk ki a hadsereghez és a hadiiparhoz kötődő ősi félelem-

re, amelyet egy politikai gazdaságtani indíttatású vizsgálódásban nem lehet figyelmen kívül hagyni. Ez a hadsereg és a szabadság kérdésköre, vagyis, hogy mennyire veszélyes a hadsereg a szabadságra? Ez probléma annyira régi a politikai gazdaságtanban, hogy már Adam Smith (1940) munkájában is megjelenik, aki amellet érvel, hogy alkotmányos kontroll szükséges a hadsereg kordában tartásához. Sőt még korábbra is visszamehetünk, hiszen Platón nyomán (1968) Juvenalis római költő is úgy fogalmazott: ki őrzi az őrzőket? Vagyis lényegében: hogyan kerüljük el, hogy a hadsereg az állam ellen forduljon?

Ez az évezredes félelem a modern politikai gazdaságtanban a „hadi-ipari komplexum” fogalmában nyilvánul meg, amelynek lényege, hogy a hadiipar és a hadsereg összefonódott bürokratikus rendszere önjáróvá válik, és maga alá rendeli az államot saját céljai megvalósítására. A most kibontakozó globalizációs szakaszban, amikor a hadiipar szerepe látványosan növekszik, érdemes megnyugtató megoldást találnunk erre a kérdésre.

A válaszok kereséséhez az amerikai intézményi gazdaságtani iskola két fontos alakjának, Weasly C. Mitchellnek, illetve John Kenneth Galbraithnek a hadiiparral és háborúval kapcsolatos írásait vizsgáljuk. Emellett egy kakukktojást is beveszünk az elemzésbe, hiszen Milton Friedman egy tanulmányára is támaszkodunk. Bár Friedman nem köthető az intézményi gazdaságtanhoz, sőt kifejezetten a neoklasszikus irányzat monetarista szárnyának atyja volt, mégis úgy ítéljük meg, hogy Galbraith-tel való összehasonlítása erősítheti az érvelést, hiszen így a tudományos megközelítés és politikai paletta két különböző oldalán elhelyezkedő tudós véleményét integráljuk az elemzésbe.

Weasly C. Mitchell (1874-1948) a klasszikus amerikai intézményi közgazdaságtan három nagyjának egyike Veblen és Commons mellett. Az illinoisi Rushvillben született és a Chicagói Egyetemen szerezte meg doktori fokozatát, ahol Veblen is tanította őt. Veblen munkássága jelentős hatást gyakorolt rá, ezért gyakran emlegetik az ő „sztár tanítványaként”. Mitchell közgazdasági munkásságát a neoklasszikus, deduktív ökonómia kritikája és annak induktív, empíriára alapuló megközelítéssel való helyettesítése jellemezte. 1913-ban írta meg főművét a „Business Cycles”-t, amelyben az üzleti ciklusok vizsgálatával foglalkozik. Ebben felvázolja korának üzleti ciklus elméleteit, és részletes statisztikai adatok bemutatásával vizsgálja a gazdasági kilengéseket. Mitchell szinte egész akadémiai munkásságát az üzleti ciklusoknak szentelte. 1913-as könyvét később új adatokkal egészíti ki és kiadja „Business Cycles. The problem and its setting” (1927) címmel. Mitchell üzleti ciklus elmélete a kapitalizmus sajátos törvényszerűségeiből vezeti le a válságok és expanziók váltakozását, ezzel meghaladva a neoklasszikus exogén teóriákat. A nevéhez fűződik még a National Bureau of Economic Research (NBER) 1920-as megalapítása, amely máig az USA egyik legfontosabb magán közgazdasági kutatóintézete.

John K. Galbraith (1908-2006) kanadai-amerikai közgazdász, akinek munkássága az amerikai intézményi gazdaságtan késői megnyilvánulásának tekinthető, de jelentős hatást gyakorolt rá a keynesianizmus is. Számos könyvet írt, amelyek a bestsellerek közé kerültek, de a legfontosabb az amerikai kapitalizmust leíró trilógiája volt. Ennek első darabja 1952-ben jelent meg az „American Capitalism: The Concept of Countervailing Power” címmel. Galbraith itt kifejti, hogy a II. világháború után az aktivista állam és a szakszervezetek hogyan képeztek kiegyenlítő erőt

a nagyvállalatok hatalmával szemben, ezzel elkerülve az 1929-es nagy válság előtti helyzetet, amikor az üzleti csoportok szabadon határozták meg a piaci folyamatokat. A második könyv az „Affluent Society” (1958). Ebben Galbraith bemutatja, hogy a II. világháború utáni Amerika hogyan érte el a jólétet a fogyasztási javak terén, viszont ezt nem követte a közszolgáltatások kiterjesztése. A könyv ezért propagálja az állam kiadásainak növelését. A mű jelentősen befolyásolta az 1960-as évek demokrata elnökeinek politikáját a szegénység felszámolását célzó, kiadás növelő programok elindításában. A trilógia harmadik tagja és egyben Galbraith legfontosabb műve az „Az új ipari állam” (1967). Ebben amellet érvel, hogy modern ipari társadalom már nem a klasszikus kapitalizmus elveire épül, és a tökéletes verseny már nem írja le modern gazdaság működését. Ennek oka, hogy a modern technológiákon alapuló termeléshez szükséges a hosszú távú tervezés, amely egy ipari nagyvállalati szektor megjelenéséhez vezet, ahol a piacok eszközként szolgálnak a tervek megvalósulásához. Kifejti, hogy az ipari rendszerben („industrial system”) a tulajdonosok helyett a gazdaság irányítását és az erőforrások elosztását a nagyvállalatok menedzsermentje végzi, amelyet technostruktúrának nevez. Rávilágít, hogy az új ipari államnak fel kell lépnie a vállalatok túlhatalmával szemben, így azok szabályozása szükséges. [2] Galbraith a közéletben és a politikában is rendkívül fontos szerepet játszott, a II. világháború alatt az Árigazgatási Hivatal (Office of Price Administration) vezetője, Kennedy elnöksége alatt pedig az USA indiai nagykövete volt, illetve Johnson kabinetjében is tanácsadói szerepet vállalt.

Milton Friedman (1912-2006) a 20. század egyik legjelentősebb közgazdásza, a monetarizmus atyja, aki 1976-ban kapta meg a közgazdasági Nobel-díjat. Munkásságának kiterjedtsége miatt itt csak egy rövid áttekintésre szorítkozunk életművéből. Friedman 1947-től nyugdíjba vonulásig (1977) a Chicagói Egyetemen tanított, és a szabadpiacot központba állító chicagói közgazdaságtani iskola vezető alakja volt. 1953-ban írta meg „A pozitív közgazdaságtan módszertana” című könyvét, amely a közgazdaságtani metodológia kiemelkedő alkotása. Ebben azt hangsúlyozta, hogy egy elméletet nem előfeltevései, hanem predikciói validálnak. 1957-ben adta ki egyik legjelentősebb művét „A fogyasztási függvény elméletét”, amelyben erős kritikával illette Keynes tételeit, és bevezette a permanens jövedelem hipotézisét, ezzel rámutatva arra, hogy a fogyasztás nemcsak a folyó jövedelemtől függ, hanem befolyásolják azt a jövedelmi várakozások és a kamatláb is. 1963-ban Anna Schwartzal közösen írta meg a „A Monetary History of the United States, 1867–1960” című könyvét, melyben az 1929-es nagy gazdasági válság okaként a monetáris politika túlzott lazaságát jelölte meg, ezzel megteremtve a válságok monetarista elméletét. Friedman a keynesiánus nézetek heves bírálójaként megalapozta a hosszú távú Philips görbe tézisé, illetve a természetes munkanélküliség koncepcióját, ezzel támadva a teljes foglalkoztatottságot célzó politikákat. 1962-es „Kapitalizmus és szabadság” művében kifejti libertariánus politikai nézeteit, és hitet tesz az önkéntes katonaság, a drog liberalizáció és a jóléti állam leépítése mellett. Galbraith-hez hasonlóan Friedman is aktív volt a politikában, de ő a republikánus oldalon. Fontos szereplője volt az 1980-as évek neoliberais-neokonzervatív fordulatának, tanácsokat adott többek között Reagannek és Thatchernek is.

A szerzők munkásságának rövid bemutatása után a következő fejezetekben Mitchell „Wartime prosperity and the future” (1943) című tanulmányát Galbraith „How to Control the Military” (1969) című könyvét, és Friedman „Why Not a Voluntary Army?” (1967) című értekezését vizsgáljuk.

A II. világháború és az üzleti ciklus

Mitchell (1943) írását azzal kezdi, hogy rámutat: a II. világháború érdekes paradoxont jelentett az amerikai gazdaság számára. Bármennyire is azt hinnénk, hogy negatívan hatott a gazdasági prosperitásra, ennek éppen ellenkezője történt, valójában teljes foglalkoztatottságot és gazdasági növekedést hozott. [3] A háború – totális jellege miatt – összefonódott egy kiterjedt expanzióval, amelyben Mitchell szerint elengedhetetlen szerepe volt az állam tervező munkájának. A szerző Amerika három nagy háborúját elemezve (polgárháború, I. világháború és II. világháború) rámutat, hogy a háborús expanziók hosszabbak, mint a békeidőben lévők, sőt az árak növekedése is erősebb. Ez szerinte azért van, mert a „A kereslet mereven rugalmatlan – a magas árak nem csökkentik a kormány által megrendelt mennyiséget” (Mitchell, 1943, p. 14). Arra is kitér, hogy a II. világháborút kísérő expanzió nagyobb volt, mint az I. világháború időszakában. Mitchell írása fontos tanulsággal szolgál, hiszen komoly történeti vita van arról, hogy Amerika mikor volt képes meghaladni az 1929-es nagy gazdasági világválság következményeit. Sokan ezt már a New Deal-hez kötik, mások viszont a II. világháborút tartják fordulópontnak (Wright, 2010). Mitchell alapján azt mondhatjuk, hogy a II. világháború jelentette a New Deal betetőzését, amikor az amerikai gazdaság végleg maga mögött hagyta a nagy depresszió élményét.

Mitchell a háborús expanziót összeköti az üzleti ciklusokkal, folytatva korábbi kutatásait. Azt állítja, hogy ha az üzleti ciklus expanzív részén tör ki a háború, akkor kevesebb tér van termelés növelésére, hiszen a kapacitások kellően kihasználtak. Ha viszont az üzleti ciklus depressziós szakaszában kezdődik a háború, akkor a gazdasági növekedés mértéke még nagyobb lehet. Emellett arra is rámutat, hogy a háborús készülség nem tudja korlátlanul növelni a termelést, egy idő után fokozatosan csökken annak növekedési üteme, s ha a háború túl hosszú ideig tart, a termelés esni kezd: „Elméletileg azt mondhatjuk, hogy minél gyorsabban mozgósítja egy nemzet az összes erőforrását, annál hamarabb kezdődik a hanyatlás. A gyakorlatban a teljes mozgósítás változó fogalom, és a hanyatlást elhalaszthatja a nemzeti ügyért való munkára és szenvedésre való hajlandóság növekedése.” (Mitchell, 1943, p. 17). Mitchell bemutatja, hogy a háború totalitása hogyan vezet a teljes mozgósításhoz, amikor a nemzet eléri termelési lehetőségeinek határát, ugyanakkor a háború elhúzódásával egyre nehezebb fenntartani ezt a kifeszített állapotot.

Párhuzamok a hadi- és a „missziós vezérelt gazdaság” között

Mitchell szerint a hadigazdaság legfontosabb jellemzője az értékrend látszólagos megváltozása. Ez alatt azt érti, hogy a békében úgy tűnik, mintha mindenkinek a legfontosabb a saját érdekének a követése lenne, a háborúban pedig az önérdékkövetés alárendelődik a patriotizmusnak. Rámutat, hogy ez valójában nem így van: „A polgárnak mindenkor saját legmélyebb érdekeit kell azonosítani hazája szabadságának megőrzésével. De amíg ez a drága kincs biztonságban van, addig természetesnek tekintik, és az emberek figyelmüket egyéni szükségleteikre, kötelességeikre és ambícióikra összpontosítják. A háború kitörése nem hoz létre új értékrendet, sőt, még csak nem is módosítja a régit; de a „költségjavak” listáján a legmagasabbra helyezi azt,

ami korábban „szabad áru” volt.” (Mitchell, 1943, p. 2). Az értékrend tehát nem változik, csak az eddig is a lista első helyén lévő biztonság értéke szembetűnővé válik, veszélyeztetettsége miatt. Ezt a jelenséget nevezi Mitchell a „relatív értékelések eltoldásának”, mely szerinte „megdöbentő hirtelenséggel vezet a gazdasági szervezet drasztikus változásához” (Mitchell, 1943, p. 3).

Mitchell számára a gazdasági átalakulás elsősorban az állam szerepének megnövekedését és a tervezésen alapuló hadigazdaság létrejöttét jelenti. Szerinte a tervezés a háborúban sokkal könnyebbé válik, hiszen a gazdasági szereplők céljai redukálódnak, gyakorlatilag mindenkinek egyetlen célja lesz: a győzelem. A hadigazdaságban tulajdon és minden erőforrás a győzelem alá rendelődik. Ezzel szemben békében nehezebb kivitelezni a tervezést, hiszen a gazdaság szereplőinek nagyon különböző céljai vannak. Ezzel alátámasztja, hogy a tervezés sikeréhez szükséges a közös motiváció. Mitchell szerint ugyanakkor a háborúban megmarad a polgári gazdaság is, ahol a korábbi viszonyok kitartanak, s az árak eddigi szerepüket töltik be. Emellett viszont a hadigazdaságban az árak egyszerű eszközökké válnak a gazdasági tervezésben. Arra is rámutat, hogyha a két gazdaság ütközik, akkor a hadigazdaság szempontjai nyernek, vagyis a magántulajdon alárendelődik a köztulajdonnak.

A gazdasági szervezet átalakulása a közpénzügyek szerepét is jelentősen megváltoztatja. Mitchell szerint az I. világháborúban azt mondták, hogy a pénz a legfontosabb kérdés a háborúban, ez viszont a II. világháborúra megváltozik: „A pénz még mindig elengedhetetlen a háborúhoz. De ez egy olyan alapvető fontosságú dolog, amelyet egy kormány addig tud biztosítani, amíg az emberek megbíznak benne. A döntő kérdés inkább a morál, mint a pénzügyek kérdése.” (Mitchell, 1943, p. 6). Mitchell kifejti, hogy amire van kapacitás, azt az állam meg tudja finanszírozni, akár hitelfelvétellel, vagy a legvégső esetben pénznyomtatással. A kérdés tehát nem a pénz, hanem a bizalom. Addig van pénz, amíg van bizalom az állam irányába. Mitchell ezzel a kijelentésével a modern monetáris elmélet (MMT) előfutárának tűnhet, hiszen a fiskális helyett bizalmi kérdésként kezeli a pénzügyeket, és nem zárkózik el a pénznyomtatástól. Azt is kifejti, hogy a morál fenntartásához az államnak igazságosnak kell lennie, amikor beavatkozik a polgári gazdaságba, hiszen az igazságtalan vagyon-kisajátítások roncsolják a bizalmat, ezáltal pedig a pénzügyi lehetőségeket is aláássák. Az igazságos állam azt is jelenti, hogy az emberek növekvő megélhetési költségeit és az inflációt kezelni szükséges. Erre több megoldást is kínál: az árkontrollt és fejadagok rendszerét, illetve a felesleges megtakarítások felszívását adóztatással és kölcsönfelvétellel.

Mitchell a háború utáni időszak lehetőségeire is kitér. Megjegyzi, hogy a háború után a győzelem helyett újra a boldogság keresése kerül előtérbe, így a gazdaság szervezése bizonyosan meg fog változni. Két lehetséges alternatívát lát. Az első alapján a gazdaság működése visszafordul az 1929-es nagy válság előtti irányba, amikor az állam szerepe kisebb volt a gazdasági tervezésben. A második alternatíva szerint az állam képes lesz megőrizni kiterjedt szerepét. Mitchell szerint ez a forgatókönyv viszont csak akkor valósulhat meg, ha a politika képes egy olyan víziót kínálni, amely becsatornázza az emberek különböző érdekeit. Példaként hozza fel Roosevelttel 1941-es négy szabadság beszédét, és kiemeli, hogy a nélkülözéstől való szabadság („freedom from want”) ideája képes lehet egy ilyen fordulatra. Ez a második opció lényegében

a New Deal folytatását és kiterjesztését jelenti. Mivel Mitchell munkássága az üzleti ciklusok körül összpontosult, fő kérdése is arra irányul, hogyan lesz képes Amerika elkerülni a háború után az 1929-es válság megismétlődését. Számára egyértelmű, hogy ezzel a lehetőséggel egyedül a második forgatókönyv kecsegtet, vagyis az államnak aktív szerepet kell játszania a háború után a teljes foglalkoztatottság fenntartásában, így az üzleti ciklus kordában tartásában. Ehhez pedig a háborús tapasztalatok is sokban hozzájárulnak. Mitchell így pozitív jövőképpel zárja érvelését: „A háború által feltárt tulajdonságok lehetővé teszik az amerikai nép számára, hogy megoldásokat dolgozzon ki, ha felismeri, hogy a békeidő problémái minden építő képességét igénylik.” (Mitchell, 1943, p. 38).

Mitchell elemzése a hadigazdaságról és a háború utáni helyzetről egybecseng számos mai vitával a gazdasági tervezéssel kapcsolatban. A szerző valójában arra mutat rá, hogyha nincs közös cél, akkor a gazdasági tervezés nem működik. Mitchell szerint annak érdekében, hogy a gazdaság ne legyen kiszolgáltatva az üzleti ciklusnak – amin lényegében a piaci folyamatoknak vagy keynesi megközelítésben a „lelki ösztönöknek” (animal spirits) való alárendeltséget érthetjük –, az államnak fontos missziót alkotnia, ezzel vezetve a gazdaságot és becsatornázza a társadalom tagjainak különböző érdekeit a közjó elérése érdekében. Ez a felismerés jelentős átfedést mutat Marianna Mazzucato „Misszió vezérelt gazdaság” elképzelésével. Mazzucato (2021) könyvében arra buzdít, hogy az államok hozzanak létre és támogassanak olyan küldetéseket, amelyek hosszú távon elősegítik a fenntartható fejlődést, technológiai innovációt és a társadalom jólétét. Úgy gondolja, hogy ezek a missziók tehetik lehetővé, hogy a 2008-as válság óta tapasztalt koncepciótlan sodródást megállítsuk. Mitchell munkája a misszió fontosságán túl azt is bemutatja, hogy a gazdasági kormányzás sokkal kevésbé pénzügyi kérdés, mint azt gondolnánk. A bizalom fennállása esetén az állam gyakorlatilag bármit meg tud finanszírozni, amire van kapacitás. A kérdés, hogy mire akarjuk költeni a pénzünket. Ez az érvelés Stephanie Kelton, az MMT közgazdaságtudományi iskola sztárközgazdásza könyvének következtetéseit támasztja alá. Ahogy Kelton (2022) írja: „Nem a költségek jelentik a valódi kihívást. Hanem annak biztosítása, hogy gazdaságunk a következő évtizedekben a megfelelő kibocsátási mixet termelje. A probléma nem a bitek és a bájtok hiánya valamilyen elektronikus táblázatban, hanem a jövőkép hiánya” (Kelton, 2022, p. 163). Mitchell (1943) és Kelton (2022) is a vízió szerepét emeli ki a gazdasági kormányzásban. Mitchell ehhez még azt is hozzáteszi, hogy a gazdasági vezetésnek a bizalom fenntartásához igazságosságnak kell lennie.

Mitchell írásának történeti tétje a klasszikus, szabad versenyes kapitalizmus – amelyben az üzleti ciklusnak való kiszolgáltatottság olyan mély válságokhoz vezethetett, mint az 1929-es nagy depresszió – meghaladása. Úgy látja, hogy Amerika a New Deal és II. világháború után képes túllépni ezen a modellen, ehhez viszont a közjónak alárendelt gazdaságra van szükség. Ez a „Misszió vezérelt gazdaság” el tudja kerülni a szovjet kísérlet hibáját, amely a klasszikus kapitalizmust és a tervutasításos rendszerrel váltotta fel és kiiktatta a piacot. A helyesen értelmezett missziós vezérelt gazdaság nem szünteti meg a piacot, hanem azt eszközként használja a közjó elérése érdekében. Emellett azt is felismeri, hogy a gazdasági kormányzás csakis az igazságosság eszménye alá rendelve képes elérni a közjót, így a szovjet kísérlettel szemben tiszteletben tartja a szabadságot

elvét.

Mitchell előrejelzése helyesnek bizonyult, de nem teljesen abban a formában, ahogy ő elgondolta. A háború után kibontakozó gazdasági rendszer nem volt ellentmondásmentes, hiszen a nélkülözéstől való szabadság gondolata mellett a hidegháború és a fegyverkezési verseny létrejött volt az, amely átvette a közös cél szerepét. Ezt nagyon jól bemutatja a nemrégiben megjelent Oppenheimer film is, amely rávilágít arra, hogy milyen gyorsan váltotta fel az USA-ban a németek legyőzését a szovjetekkel való versenyzés. Ennek az 1950-es években számos negatív hatása lett, amelyek közül az egyik a Mccarthyizmus előretörése volt. Ugyanakkor az 1960-as évekre létrejött a „Misszió vezérelt gazdaság” pozitívabb verziója a Kennedy által meghirdetett holdra szállás keretében. Nem véletlen, hogy Mazzucato (2021) és Kelton (2022) is ezt emelik ki könyvükben lehetséges támpontként napjaink gazdasági fordulatához.

Mitchell munkájából fontos tanulság számunkra, hogy jelen évtizedben érdemes lehet elmozdulnunk a „Misszió vezérelt gazdaság” felé. A 2008-as válság utáni évek leginkább a sodródásról szóltak, ami egy hosszan elnyúló kilábaláshoz vezetett a válságból. A központi bankok óriási mennyiségű pénzt teremtettek ebben az időszakban, így bizonyítva, hogy nem a pénz a szűk keresztmetszet. Valójában ami hiányzik, az a jövőkép és az ennek alárendelt misszió, enélkül a gazdaság kiszolgáltatott az üzleti ciklus önkényes hullámzásainak. Amíg nincsenek harmonizálva a gazdasági szereplők érdekei egy közös jövőkép szerint, addig a közjó irányába tett lépésekre kevés az esély. A 2020-as évtizedben látszanak változások ebben a tendenciában, amelynek jó példája az Egyesült Államokban az Inflation Reduction Act vagy az Európai Unió Helyreállítási terve (NextGenerationEU). Emellett az orosz-ukrán háború is új perspektívákat hozott, felértékelte a védelmi politikákat. A közös cél most úgy tűnik a klímaváltozás elleni küzdelem és védtelenségünk csökkentése. Ugyanakkor nem elégedhetünk meg azzal, hogy a vízió mindig negatívan értelmezhető, valaminek az elkerüléseként. Szükséges egy pozitív jövőképet is alkotunk ahhoz, hogy a fejlesztések a közjó irányába forduljanak. Ebben a hadiiparnak is fontos szerepe lehet, ahogy volt a Kennedy féle programban is. A hadiipari tervezés hozzájárulhat a pozitív jövőkép megvalósulásához.

A hadi-ipari komplexum problémája

Mazzucato (2021) és Kelton (2022) alapján a „Misszió vezérelt gazdaság” fontos példajaként említettük az 1960-as évek Amerikájának holdra szállással kapcsolatos programját, ugyanakkor nem szabad elfelejtkeznünk arról, hogy ez az időszak sem volt ellentmondásmentes. Ennek egyik legfőbb oka a hidegháború következményeképpen létrejött „hadi-ipari komplexum” – és ezzel szoros összefüggésben a vietnámi háború – problémája volt.

Azt, hogy miként is jött létre a hadi-ipari komplexum jól megvilágítja Mitchell (1943) érvelése, ami szerint a II. világháború jelentős adminisztrációs problémával járt, ezért jelentősen megnőtt a hadiipari bürokrácia szerepe. Innen eredeztethetők a gyökerei a hadi-ipari komplexumnak, hiszen ez a bürokratizálódási folyamat a háború utáni is fennmaradt. Galbraith (1969) szerint a hadi-ipari komplexum felemelkedéséhez leginkább az 1940-es és 50-es évek külpolitikája já-

rult hozzá. A szovjetekkel kibontakozó fegyverkezési verseny szükségszerűen járt a hadsereg szerepének növekedésével. Ez egyre inkább ahhoz vezetett, hogy a hadsereg vezetői olyan titkosított tudással kezdtek el rendelkezni, amely ütőkártyát jelentett a kezükben a kritikusok elnémítására. Emellett kiemeli, hogy a hadseregnek fontos társadalmi és gazdasági szerepe volt a teljes foglalkoztatás fenntartásában, emiatt nem volt könnyű ellene küzdeni. Ezek a folyamatok pedig a katonai bürokrácia megerősödéséhez vezettek. Amerika így jutott el oda, hogy Eisenhower 1961-es elnöki leköszönő beszédében megfogalmazza: „A kormányzati munkában óvakodunk kell attól, hogy szándékosan vagy anélkül indokolatlan befolyásra tegyen szert a hadiipari komplexum. Annak lehetősége, hogy ez az ellenőrizhetetlen erő veszélyes magasságokba emelkedik, fennáll és továbbra is fennmarad. (idézi: Galbraith, 1969, p. 49; fordítás: Lénárt, 2000)

A II. világháború utáni gazdaság, bár sok tekintetben kiteljesítette a jólétet Amerikában, de egy olyan hadi-ipari komplexum létrejöttéhez vezetett, amely az elnök által is elismert veszélyforrássá válva akadályozta a szabadság és a demokrácia kiteljesedését. Ezt a korban nem csak a marxista gondolkodók – mint Baran és Sweezy (1968) –, hanem a demokrata és republikánus vezető közgazdászok is hangoztatták. Míg Friedman (1967) republikánus oldalról érvelt a szabadság mellett, addig Galbraith (1969) demokrataként támogatta a hadi-ipari komplexum kontrollját.

Friedman: Érvek a szabadság mellett

Friedman (1967) főként a katonai sorozás kérdését elemezte. Az USA viszonya a sorozással mindig is ellentmondásos volt, hiszen ez az intézmény szemben állt azzal az önértékeléssel, hogy Amerika a szabadság hazája, ugyanakkor a hazafiság eszközeként is tekintettek rá. Sandel (2012) rámutat, hogy a polgárháború alatt is csak óvatosan vezették be a kötelező sorozást. Abraham Lincoln 1862-ben írta alá a sorozással kapcsolatos törvényt, de egy olyan kitételrel, hogy aki maga helyett tud állítani valaki mást, az mentesül a behívás alól. Ez oda vezetett, hogy kialakult a helyettesítések informális piaca, és azok, akik megtehették, pénzt fizettek a sorozás elkerülése érdekében. Később aztán megváltási díjat is bevezettek, hogy a szegényebbek is el tudják kerülni a behívást bizonyos összegért, de a felháborodás miatt ezt eltörölték. A kötelező sorozás az I. és a II. világháborúban is megjelent, majd aztán ezt a rendszert alkalmazták a vietnámi háború idején is, bár ekkor már sok halasztó kitételrel, de a kötelező sorozás így is óriási ellenkezést váltott ki a fiatalságban.

Friedman (1967) arra az álláspontra helyezkedik, hogy ez a fajta „szelektív szolgálat” nem csak, hogy nem szolgálja a szabad társadalmat, de még hatékonytalan is. Írásában megkísérli minden kétséget kizárólag bizonyítani, hogy az önkéntes hadsereg lehetséges alternatíva, és esetleges hátrányai kiküszöbölhetőek. Rámutat, hogy az önkéntes hadsereg harci hatékonysága jóval nagyobb, hiszen csak azok jelentkeznének, akik tényleg katonák akarnak lenni, ezzel megspórolva sok felkészülési órát. Ezáltal egy kisebb, de sokkal képzetesebb és technikailag kompetensebb hadsereg jöhetne létre. Friedman szerint az önkéntes hadsereg hozzájárul az egyén szabad döntéseinek kiteljesedéséhez, megszünteti az eddigi diszkriminációt, amelyben a gazdagok kibújhattak a sorkatonaság alól, emellett csökkenti a bizonytalanságot a fiatalok döntéseiben. A kötelező sorkatonaságot a feudális robothoz hasonlítja és emellett érvel, hogy

az önkéntes hadsereg az egész társadalomra pozitív hatással járna.

A kritikusok négy fő ellenérvet hoznak fel az önkéntes katonasággal szemben, amiket Friedman nem tart meggyőzőnek. Először is azt állítják, hogy az önkéntes hadseregben nem lesz elég ember. Szerinte ez nem igaz, hiszen kellő fizetéssel és nem monetáris ösztönzőkkel több embert lehet bevonni. A valódi megoldás a hiányra a magasabb jövedelem lehet. A második ellenérv azt mondja, hogy az önkéntes hadsereg drágább lenne. Friedman szerint ez sem igaz, hiszen, ha a valódi költségeket akarjuk kiszámolni, akkor bele kell kalkulálnunk az alternatíva költségeket is. A besorozott fiatalok ugyanis nagy árat fizetnek, amely bár pénzben nem jelenik meg, de társadalmi költségként igen. Amikor besorozunk egy katonát, az olyan, mintha adót vetnénk ki rá. Az adó mértéke pedig annak a különbsége, amennyiért katonának állt volna és amennyit valójában kap, mint katona. Friedman szerint tehát: „Bármi történjék is a látszólagos pénzbeli költségekkel, az önkéntes hadsereg valós költségei szinte biztosan kisebbek lennének, mint a jelenlegi rendszeré” (Friedman, 1967, p. 6) A harmadik felmerülő ellenérv, hogy az önkéntes hadsereg nem lenne elég flexibilis. Friedman szerint a fizetés változtatásával rugalmassá tehető az ilyen hadsereg is. Emellett pozitívumnak tartja azt is, hogy az önkéntes hadseregnek tekintettel kell lennie a saját hírnevére a toborzás miatt, ezért nem vágná bele olyan vállalkozásokba, amik rombolják hírnevét. A negyedik érv azt állítja, hogy a professzionális hadsereg politikai veszélyforrás. Friedman ezt is elutasítja, szerinte a besorozáson alapuló hadsereg is ugyanolyan veszélyes lehet. A valódi veszélyt nem az egyszerű közkatona jelentik, hanem a tisztek, akik mindig is hivatásos katonák voltak. A politikai veszélyt viszont minimalizálni lehet olyan intézkedésekkel, mint a diverzitás növelése, vagy a rövid szolgálati idő. Ezek alapján megállapítja: „A sorkatonaság eltörlése és a fegyveres erők önkéntes módszerekkel történő toborzása mellett szóló érvek számomra elsöprőnek tűnnek.” (Friedman, 1967, p. 8).

Friedman munkája a vietnámi háború vitáiban egyértelműen a hadi-ipari komplexummal szembeni kiállásként értelmezhető. Erre az is rámutat, hogy szerinte a besorozáson alapuló hadsereg leginkább a hadi-bürokrácia életét könnyíti meg, hiszen őket kényelmesíti el az, ha nem kell vonzóvá tenniük a hadseregbe való belépést. Friedman tehát arra is rávilágít – a szabad döntés hangsúlyozása mellett –, hogy az önkéntes hadsereg létrehozásával a hadi-bürokráciára hatékonysági korlátok kényszeríthetők, amelyek a kontrollt is erősíthetik.

Galbraith: Érvek a demokratikus kontroll mellett

A kontroll kérdésköre még erőteljesebben jelenik meg Galbraith (1969) munkájában. Galbraith heves támadást intéz a hadi-ipari komplexummal szemben, arra hivatkozva, hogy Amerika elvesztette a kontrollt a hadsereg felett. A művének kiindulópontja, hogy az új ipari államban, amely Amerikát jellemzi, a fogyasztó és az állampolgár helyett a hatalom a termelők és beszállítók kezébe kerül. Ennek része az a folyamat is, hogy az állampolgár helyett a Pentagon vette át az irányítást. Galbraith ezt egy veszélyes jelenségnek tartja, és a hadsereg demokratikus kontrollja mellett száll síkra. Amellett érvel, hogy a hadiipari beszállító cégek valójában nem magáncégek, hanem a Pentagon „kiterjesztései”. Ettől függetlenül – a marxistákkal szembe helyez-

kedve – nem hiszi, hogy az államosítás megoldaná a helyzetet. Szerinte a baj nem a „kapitalista” fegyvergyárosokkal van, hanem a Pentagonnal és a szolgálatokkal.

Galbraith szerint a hadsereg igazi problémája nem a korrupció, az összefonódó kapcsolatok, a klientúrák kiépítése vagy bizonyos vezetők meggazdagodása. Ebből ugyanis az következne, hogy a megoldás az, hogy a felelősöket börtönbe zárjuk. Ez szerint viszont kevés. A valódi probléma számára strukturális jellegű, amely következik a más műveiben is bemutatott bürokratizálódási folyamatból, amely a II. világháború után Amerikát jellemezte. A bürokratizálódás nemcsak az államot fenyegeti, hanem a magánvállalatokat is, az állam esetében ugyanakkor még súlyosabb következményekkel jár. A bürokratizálódás azt jelenti, hogy az állami hivatal eltávolodik a közérdektől és lépéseit az általa kialakított szervezeti érdekek és sajátos hitek vezetik, amelyek elszakadnak a valóságtól. A bürokratizálódó szervezetek tehát kiépítik saját „bürokratikus igazságukat”, amely „a közérdekkel ellentétes működés vagy akár a közkatasztrófa képlete is lehet (Galbraith, 1969, p. 16). Galbraith szerint a vietnámi háború is ilyen bürokratikus igazságoknak köszönhető, vagyis Amerikát olyan hitek alapján vezették háborúba, amelyeknek nem volt köze a valósághoz. Ez számára nem összeesküvést jelent, hanem a szervezetek sajátos logikájából következik. Azt az álláspontot is elveti, ami szerint „gonosz, kapitalista” mágnások uralják a hadsereget. Szerinte ez nem így van. A valódi probléma, hogy szervezetek komplexuma – amely a hadügyminisztériumot, a katonaságot, a specializált beszállítókat és a titkosszolgálatokat jelenti – követi a saját céljait és elköteleződik a bürokratikus igazságok mellett, ezzel eltávolodik a közérdektől. Vagyis: „A probléma nem az összeesküvés vagy a korrupció, hanem az ellenőrizetlen uralom.” (Galbraith, 1969, p. 30). A politika nem képes ellenőrizni a komplexum működését, így az önjáróvá válik és saját igazságai szerint működik. Ez tehát azt jelenti, hogy nem a demokrácia vezet, hanem a bürokrácia.

Galbraith azt is kifejti, hogy az 1960-as évekre a hadi-ipari komplexum sérülékennyé vált, hiszen nyilvánvaló lett annak túlhatalma. Szerinte a vietnámi háború megerősítette az ellenszenvet az emberekben a hadi-ipari komplexummal szemben, emiatt jó időpontban van Amerika, hogy elindítsa az ellenőrzés megújult intézményrendszerét. Galbraith szerint a kontroll lehetséges, és kidolgozott cselekvési tervet is ajánl, amelynek segítségével sikerülhet megvalósítani. Egyrészt politikai összefogást sürget és azt mondja, hogy a következő elnökválasztáson olyan elnököt kell támogatni, aki véghez viszi a hadsereg kontrollját. Másrészt számos speciális javaslatot is megfogalmaz a hadsereggel kapcsolatos politikai bizottságok átalakítására, emellett propagálja egy Katonai Audit Bizottság létrehozását, amely magas rangú tudományos emberekből állna, és képes lenne ellenőrizni a hadsereget. Kiemeli, hogy a célja nem egy katonaság ellenes hadjárat, tehát a harc nem a katonai vezetők ellen zajlik, hanem azért, hogy a hadsereg visszakerüljön a tradicionális helyére az amerikai politikai rendszerben. Harmadrészt, bár nem támogatja az egyoldalú leszerelés stratégiáját, de erőteljes felhívást intéz, hogy minden olyan katonai kiadást le kell állítani, amelyek a fegyverkezési versenyt szolgálják. Azt viszont elismeri, hogy az elrettentéshez szükséges egyensúlyt fenn kell tartani. Negyedrészt, szorgalmazza a szovjetekkel való megegyezést a fegyverkezés kontrollálásáról és visszafogásáról. Galbraith célja tehát, hogy a hadsereg bürokratizálódását megállítsák és visszaszerezzék annak demokratikus ellenőrzését.

Friedman (1967) és Galbraith (1969) érvelése, bár nem azonnal, de pár éven belül célba ért.

1973-ban Nixon elnök bejelentette, hogy megszünteti a kötelező katonai sorozást és a vietnámi háború is befejezésre került. Emellett az 1970-es évek a fegyverkezési verseny korlátozásáról szóltak, 1972-ben született meg a SALT-1, majd 1979-ben a SALT-2 egyezmény. Továbbá ebben az időszakban bontakozott ki a mikroelektronikai forradalom is, amely segítette a bürokrácia leépítésének lehetőségeit. A hadi-ipari komplexum elleni küzdelem tehát látható politikai céllá vált. Persze aztán az 1980-as évek csillagháborús terve újabb fordulatot jelentett, de erre jelen írásunkban már nem térünk ki.

Biztonság, szabadság és demokrácia

Az eddig kifejtettek alapján érdekes kérdés, hogy morálisan helyes-e az az állítás, hogy a biztonság fenntartásában mindenkinek részt kell vennie? Mitchell (1943) úgy érvel, hogy az embernek a „legmélyebb érdekeként kell azonosítania” hazája védelmét, vagyis a biztonság elve van az értékrend első helyén. Érveléséből viszont úgy tűnik, mintha az önérdekből következne a biztonság. Ez viszont semmiképpen sem lehet, hiszen az egyéni érdek csak az egyéni biztonságig lát el. Ahogy Adam Smith (1940) is kimutatja, az állam védelmét nem lehet az önérdekre alapozni, hiszen kinek lenne önérdeke meghalni a harcmezőn? Valójában tehát Mitchell az önérdek helyett – Bowles (2018) kifejezésével élve – a „közösségi preferenciákra” alapoz. Nézőpontja inkább tekinthető politika filozófiai értelemben komunitáriusnak. Vagyis elfogadja, hogy léteznek közösséghez tartozáson alapuló erkölcsi elvek, amiknek meg kell felelnünk, függetlenül attól, hogy egyénileg döntöttünk-e róla (Sandel, 2012). Mitchell érvelése tehát azt tartalmazza, hogy az ember természeténél fogva társadalmi lény, abból ki nem ragadható, ezért egyéni szabadsága is a közösségen belül értelmezhető. Csak így lehet az ember legbelsőbb érdeke közösségének biztonsága és szabadsága. Ebből viszont az is következik, hogyha a közösség védelme megkívánja, akkor a kötelező sorkatonaság morálisan elfogadható, sőt kötelesség. Mitchell (1943) érve Friedmannal (1967) vethető szembe, aki a libertariánus politikai filozófia alapjain állva a szabadság elleni vétségnek tartja a sorkatonaságot. A sorkatonaság ugyanis a szabad emberi döntés semmibevétele, feudális robot vagy netán egyenesen rabszolgaság. Ebben a szemléletben csak a szabad döntésből következhet morális kötelesség. Bár Friedman annyiban árnyalja nézeteit, hogy külső támadás esetén elfogadhatónak tartja a sorkatonaság visszavezetését, de az 1960-as évek viszonyai között nem tartja azt helyénvalónak. Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy amíg a közvetlen biztonságunk nincs fenyegetettségben, addig az a helyes, ha az ember szabadon dönt arról, hogy részt vesz-e a hadseregben vagy sem.

Mindkét érv megfontolandó és véleményünk szerint össze is egyeztethető. Mitchellnek abban igaza van, hogy a közösségünk biztonságának fenntartása morális kötelességünk, és azok közül is a legelső. Friedmannak viszont abban van igaza, hogy ezen elv érvényesítése során nem lehet a szabadság princípiumát figyelmen kívül hagyni. Vagyis fontos szabadságot adnunk abban, hogy a társadalom tagjai hogyan vesznek részt a biztonság fenntartásában. Itt kap szerepet a Galbraith (1969) által hangoztatott demokratikus kontroll, hiszen ki dönti el, hogy mi számít a biztonságban való részvételnek és mi nem? Ha ez nem demokratikus folyamat, akkor valójában a biztonság elvének hirdetése egyszerű elfedése a szabadságtól való megfosztásunk-

nak. Ez a hadi-ipari komplexum problémája, amikor a bürokratikus igazságok határozzák meg azt, hogy ki az, aki részt vesz a biztonság megteremtésében. Azokat pedig, akik a komplexum ellen foglalnak állást, elnémítják. Ha viszont a hadi-ipari komplexum irányít, akkor a biztonság is veszélybe kerül, hiszen a bürokratikus igazságok háborúhoz vezetnek és belső politikai veszélyt hordoznak. A biztonság elvének hirdetése tehát demokratikus kontroll hiányában, a szabadság mellett, magának a biztonság az aláásásával jár. Így függ össze tehát a biztonság, a szabadság és a demokrácia, vagyis Mitchell, Friedman és Galbraith.

Konklúzió

Érdekes összefoglalni azokat az alapelveket, amelyeket az amerikai intézményi iskola írásaiból nyertünk a hadiipari tervezéssel kapcsolatban. Az első, amely kibontakozik: az autonóm részvétel elve. Ez azt jelenti, hogy a biztonság megteremtése széleskörű részvételt kíván. Hiba lenne tehát a részvételt csupán a katonaságra vagy a hadseregre leszűkíteni. Minden egyes szakmának van felelőssége a biztonság elvének kiteljesítésében. Az autonóm jelző arra utal, hogy az állampolgár szabadon dönthet arról, mely szakma keretei között vesz részt a biztonság megteremtésében. Ebből következőleg a kötelező sorkatonaság nem kívánatos, ennek pedig nem csak elvi, de mára már technológiai okai is vannak. A biztonság megteremtése egyre nagyobb részben a kibertérben zajlik. Az információs és kommunikációs technológiák széleskörű elterjedtsége így még tágabbra nyitja a részvételt lehetőségét. Ahogy korábban utaltunk rá, akár egy csaló email meg nem nyitása, vagy egy álhír jelentése is a biztonság irányába tett lépésnek számít. El lehet távolodni attól a nézettől, amely szerint a biztonságért való cselekvés azt jelenti, hogy tudunk fegyvert használni. Azt viszont el lehet várni, hogy az egyes szakmák a betanulás során nagyobb hangsúlyt fektessenek a biztonság elvének hangsúlyozására, mondjuk az álhírek elleni védelemre vagy a kibertámadások kivédésére. A biztonság fenntartása tehát egyike állampolgári erényeinknek, amire az állam csak akkor tarthat igényt, ha vezetése igazságos, s csak akkor érvényesül a gyakorlatban, ha fennáll a polgárok bizalma.

A bizalom eléréséhez szükséges a második alapelv, a demokratikus kontroll. Ennek segítségével a hadiipari tervezésben kiküszöbölhető a militarizálódás és bürokratizálódás, és meghaladhatóvá válik a hadi-ipari komplexum, amely elnyomhatja a szabadságot. A Galbraith (1969) által hirdetett demokratikus kontroll elvében az is benne van, hogy globális együttműködés szükséges a hadi-ipari komplexum visszaszorításához. A kontroll nem csak a nemzetállamon belül, de globális szinten is érvényesül, a globális kormányzás része annak biztosítása, hogy egy államban se legyen domináns a hadi-ipari komplexum, hiszen az az egész bolygót fenyegetné. Az Európai Unió kontextusában pedig a közös védelmi politikákban is érvényesül a demokratikus ellenőrzés, aminek része az európai jogállami feltételek biztosítása az egyes tagországokban.

A harmadik alapelv a misszió vezérelt gazdaság szükségessége. Ez azt jelenti, hogy a hadiipari fejlesztések eszközként szolgálnak egy pozitív jövőkép megteremtéséhez, és a kihirdetett misszió megvalósulásához. Ehhez kapcsolódik a reciprocitás elve is, amely a sorban a negyedik. Ez azt fejezi ki, hogy a biztonságban való részvétel elvárásáért az államnak is nyújtania szükséges

valamit. Az előző írásunkban rámutattunk, hogy ma ez a létbiztonság megteremtését jelentheti. Ebből az következik, hogy a hadiipari fejlesztések összekapcsolódnak egy jelentős jóléti reformmal. Nem elvárható, hogy közösen vegyünk részt a biztonság megteremtésében, ha a gondoskodásban mindenki magára van hagyva. Emellett ez azért is fontos, mert valójában a jólét és a közös gondoskodás kiterjesztése a biztonságot is megerősíti. Egy legyengült társadalom, amely híján van a szolidaritásnak, nem lesz képes a biztonság megteremtésért közösen cselekedni. A jólét tehát összefonódik a biztonsággal, szociális reform nélkül a biztonság sem szavatolható.

Ahhoz viszont, hogy ez a jóléti reform megerősítse a biztonságot, szükséges a kultúraváltás. Ez vezet minket az ötödik alapelvhez, vagyis a „kultúraváltás elősegítéséhez”. A hadiiparnak nem csak abban lehet szerepe, hogy segítse a növekedést és a teljes foglalkoztatottságot, hanem abban is, hogy számos szektorban gondolkodásmód-váltást hozzon létre. A Veblen (1917) által tárgyalt mechanizmus elősegítheti, hogy a gondoskodási reform együtt valósulhasson meg a fenntarthatósággal, az innovatív gondolkodás és a biztonsági tudatosság megerősödésével.

Ma az orosz-ukrán háború és a globalizációban bekövetkező változások egyre inkább előtérbe helyezik biztonság szempontját. Ez a „relatív értékeltolódás” viszont a gazdasági szerkezet megváltozásával jár. A politikai gazdaságtan felelőssége, hogy megtalálja azokat a megoldásokat, amiknek a segítségével ezt az átalakulást a közjó kiterjesztésére tudjuk használni. Ehhez szükséges egy pozitív jövőkép és ennek alárendelt misszió. Továbbá célszerű a misszió megvalósulását segítő iparpolitikai program, amely összekapcsolódik a gondoskodási reformmal. Ebben az iparpolitikai programban a hadiiparnak lehet húzóágazat szerepe, amennyiben el tudja kerülni a bürokratizációt és fent tudja tartani a demokratikus kontrollt, aminek része a Veblen

Irodalomjegyzék

- Baran, P. A. & Sweezy, P. M. (1968). *Monopoly Capital. An Essay on the American Economic and Social Order*. New York: Monthly Review Press
- Bowles, S. (2018). *Az etikus gazdaság. Miért nem helyettesíthetik a jó ösztönzők a jó állampolgárokat?* Budapest: Pallasz Athéné Könyvkiadó.
- Commons, J. R. (1918). *Why workingmen support the war*. War Pamphlets of the University of Wisconsin. No. 1.
- Friedman, M. (1967). Why not a voluntary army? *New Individualist Review*, 4 (2), 3-9.
- Galbraith, J. K. (1969). *How to control the military*. New York: The New American Library.
- Kelton, S. (2022). *A deficitmítosz*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Lénárt, F. (2000). A hadiipar hatalmi komplexummá szerveződése. *Hadtudomány* 10 (2).
- Mazzucato, M. (2021). *Mission economy: A moonshot guide to changing capitalism*. Penguin UK.
- Mitchell, W. C. (1943). *Wartime 'Prosperity' and the Future*. New York: National Bureau of Economic Research
- Platón (1968). *Az állam*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Sandel, M. J. (2012). *Mi igazságos? ...és mi nem? A helyes cselekvés elmélete és gyakorlata*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Smith, A. (1940). *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól*. Budapest: Magyar Közgazdasági Társaság.
- Solimano, A. (2020). *A nagy gazdasági visszaesések a hosszú huszadik században*. Budapest: Pallasz Athéné Könyvkiadó.
- Veblen, T. (1917). *An Inquiry into the Nature of Peace and the Terms of Its Perpetuation*. New York: The Macmillan Company.
- Wright, G. (2010). The New Deal and the Modernization of the South. *Federal History*, 2, 58-73.

Jegyzetek

Az amerikai intézményi gazdaságtanról lásd bővebben az írás előző részét.

Galbraith azt is bemutatja, hogy a klasszikus elgondolás, mely szerint a fogyasztó határozza meg a keresletet, megfordul és a nagyvállalatok dominanciája jellemző nemcsak a termelésben, de a kereslet létrehozásában is. Szerinte az ipari rendszer a reklám segítségével generálja az újabb és újabb igényeket. Ezzel rámutat a modern gazdaság igényteremtési mechanizmusára.

Ezt egyébként a modern elemzések is megerősítik, lásd: Solimano (2020).